

Тема 4

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ

Право на справедливий суд дотичне до двох понять: справедливість та правосуддя. Причому у цих двох поняттях коренем є слово «право», яке розуміється як «правда, праве, тобто правильне, істинне діло» тощо. Ідея справедливості та правосуддя як реалізації справедливості за допомогою влади має дуже давню історію. Саме поняття справедливості не однозначне, воно має різноманітні трактування у філософії, етиці, праві, соціально-економічних та соціально-політичних вченнях. Однак право на справедливий суд є незаперечною цінністю сучасної демократії, що ґрунтується на повазі до людської гідності та правах і свободах людини. Ст. 6 Європейської конвенції про захист основоположних прав і свобод людини не лише визначає фундаментальність цього права, а й гарантує його реалізацію. Мета і предмет статті закріплюють принцип верховенства права, на підставі якого формується і будується суспільство, а також частково відображають загальну для країн-учасниць спадщину в обстоюванні демократії. Право на справедливий суд – це саме те положення Конвенції, на яке найчастіше покликаються заявники, звертаючись до Європейського суду з прав людини.

Розмова про право на справедливий суд має мотивувати учасників заняття на роздуми про верховенство закону і права. Права людини у практиці судочинства, збудованого на основі принципу верховенства права, є первинними, тому суддя у судовому процесі має керуватися не законом, що може мати неправовий характер, а саме правами людини, тлумачення яких містить міжнародне та національне законодавство. Конституція України у II розділі містить перелік прав і свобод людини, які є нормами прямої дії. Українська судова система, однак, має низку проблем, розв'язання яких наблизить українську практику правосуддя до стандартів європейської системи захисту прав людини. Забезпечення реальної незалежності судової гілки влади, розуміння суддями та усією системою української юстиції принципу верховенства права, подолання вибіркового характеру правосуддя, імплементація рішень Європейського суду з прав людини в українське законодавство – це далеко не повний перелік завдань реформування системи правосуддя в Україні.

Право повинно узгоджуватися з системою соціальних цінностей, по можливості дотримувати баланс інтересів, мати на меті загальне благо, стабільність і соціальний прогрес. Право на правосуддя чи на справедливий суд – це складний комплекс конституційно закріплених процесуальних прав, які мають гарантувати основні права і свободи людини. Зазвичай це право спирається на принцип презумпції невинуватості, на право не свідчити проти себе та своїх близьких, право на швидкий, публічний та неупереджений судовий розгляд, заборону використовувати в суді докази, отримані незаконним шляхом, право засудженої особи на перегляд вироку судом вищої інстанції тощо.

Дидактичний ресурс теми, що включає відеосвідчення, історичний матеріал про повне порушення права на справедливий суд тоталітарною державною владою, матеріали про сучасний стан речей, має сприяти розвитку почуття справедливості, розуміння учасниками заняття важливості реальної демократії та цінностей, які захищаються правом на справедливий суд.

ХІД ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Мета і завдання	■ надати розуміння суті права на справедливий суд та таких понять, як верховенство права, правосуддя, судочинство, справедливість; ■ надати знання про історичні приклади несправедливого судочинства як прояву диктаторського, тоталітарного, антидемократичного характеру державної влади у сталінському СРСР та нацистській Німеччині; ■ розвивати навички критичного мислення через аналіз різних первинних і вторинних джерел, таких, як відеосвідчення, юридичні та історичні документи, публікації в ЗМІ тощо; ■ надати навички аналізу правових ситуацій та національного законодавства, в яких недотриманий принцип верховенства права; ■ розвивати здатність давати оцінку порушення принципу верховенства права, мотивувати різко негативне ставлення до фактів несправедливого судочинства тощо.
Ключові слова та поняття	Верховенство права, закон, правосуддя, справедливість, судочинство, юстиція, юридичні процедури.
Методичні прийоми та техніки	Аналіз відеосвідчень, історичних та правових документів, порівняльний аналіз історичних джерел, публікацій ЗМІ; загальне обговорення; робота в малих групах, міні-лекція, дискусія.
Зв'язок з іншими темами посібника	Заборона дискримінації; Право на вільне пересування; Заборона катувань і нелюдського ставлення; Право на життя; Свобода думки, совісті та віросповідання; Приватність та її межі.
Час	90-120 хв. навчального часу.

ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛУ

Випереджаюче завдання

А) Попросіть учасників заняття напередодні дізнатися, як антична традиція позначала правосуддя (можна підказати імена богині Феміди та Юстиції) та які атрибути були притаманні образу правосуддя в античній міфології.

Б) Попросіть учасників заняття підготувати міні-повідомлення про принцип розподілу влади Ш. Л. Монтеск'є¹.

ХІД ЗАНЯТТЯ

Крок 1 [10-12 хв.]

Методи: загальне обговорення, робота з поняттями.

1. Запропонуйте учасникам заняття пригадати конфліктні ситуації з життя, під час вирішення яких вони відчували несправедливість прийнятих стосовно них рішень.

 Обговоріть кілька таких ситуацій:

- Хто приймав рішення у конфліктній ситуації?
- Що лежало в основі рішення? Правові норми? Особиста точка зору того, хто приймав рішення? Громадська думка та традиції?
- Чому рішення здається справедливим / несправедливим?
- Чи можна вважати справедливість об'єктивною категорією?
- Від чого залежать наші уявлення про справедливість?
- Як співвідносяться поняття справедливості та права?

¹ Наприклад, використовуючи цей ресурс: http://pidruchniki.ws/12980108/pravo/ponyattya_struktura_mehanizmu_derzhavi

2. Попросіть учасників заняття намалювати чи назвати й пояснити атрибути справедливості в античній традиції: богиня Юстиція, терези, пов'язка на очі, меч (згідно з випереджаючим домашнім завданням) та висловити суть поняття «юстиція». Розмістіть на дошці чи великому аркуші паперу висловлювання видатних людей про справедливість та попросіть обрати одне з них, пояснивши його привабливість.

Прагнення людини до справедливості робить демократію можливою, але саме схильність людини до несправедливості робить її необхідною.

Р. Нібур

Не тому що-небудь є справедливим, бо воно законне, навпаки: законним повинно бути лише те, що справедливо.

Шарль Луї Монтеск'є

Існують три джерела несправедливості: насильство як таке, зловмисна підступність, що прикривається іменем закону, і жорстокість самого закону.

Френсіс Бекон

Справжня гуманність означає перш за все справедливість.

В. Сухомлинський

Справедливість — такий самий необхідний для життя продукт, як і хліб.

Л. Берні

Під час обговорення запропонованих висловів та пояснення свого вибору, викладачу варто записувати на дошці чи великому аркуші паперу ключові слова, які використовують учасники заняття для пояснення поняття «справедливість». Після завершення обговорення запропонуйте розглянути записаний перелік ключових слів та попросіть запам'ятати його для майбутнього аналізу правових документів.

Крок 2 [35-40 хв.]

Методи: міні-лекція, порівняльний аналіз історичних документів, аналіз відеосвідчень, загальне обговорення, робота в малих групах.

3. Проведіть міні-лекцію на основі матеріалів для викладача про використання судочинства як інструменту репресій тоталітарною державною владою (Текст 1). Запропонуйте учасникам заняття під час міні-лекції занотувати ключові слова чи словосполучення, які розкривають практику судочинства у сталінському СРСР та нацистській Німеччині.

4. Об'єднайте учасників заняття у кілька малих груп та надайте у групи документи Додатка 1.

 Запропонуйте проаналізувати документи за такими запитаннями:

- Хто є автором документів?
- Проти кого спрямовані заходи судового характеру, передбачені офіційними документами?
- Як могли захистити себе громадяни від тиску державної влади? Чому суд у сталінському СРСР не виконував функцію правосуддя?
- Як розуміти вираз «соціалістичне правосуддя»?
- Що спільного у матеріалах лекції та історичних документах?

5. Запропонуйте для перегляду фрагменти відеоінтерв'ю **Тамари Калініченко, Марії Мосейчук та Никифора Яхненка** [09:00]. Перед переглядом кожного з фрагментів дайте коротку біографічну довідку про кожного зі свідків².

² Див. розділ «Біографії» на с. 285.

Тамара Калініченко	колишня харків'янка розповідає про репресії щодо її батька на початку 30-х років, про долю якого сім'ї не було відомо до початку 90-х років. Лише десятиліття по тому донька дізналася про зміст сфабрикованої справи та трагічну долю батька.
Марія Мосейчук	з Рівненщини згадує у спогадах про радянізацію та колективізацію 3х. України в післявоєнний час. У 1950 році вона разом із іншими членами сім'ї були звинувачені у куркульстві й небажанні вступати до колгоспу та заслані до Сибіру. Свідок акцентує увагу на тому, що подібні рішення влада приймала без будь-яких судових дій.
Никифор Яхненко	із Вінничини розповідає про сфабриковану проти нього у 1937 справу, де суд ґрунтувався на неправдивих свідченнях. Він згадує про неправомірні дії слідчих, тортури та безпідставні рішення суду та його закритий характер.

 Попросіть учасників заняття проаналізувати відеосвідчення за такими запитаннями:

- Які офіційні причини переслідувань називають свідки?
- Що саме розповідають свідки про судові процеси?
- Які почуття володіють свідками, коли вони згадують про те, що сталося з ними чи їхніми рідними? Як ви оцінюєте те, що сталося з цими людьми та з радянським суспільством у цілому?

На дошці чи великому аркуші паперу розмістіть перелік принципів справедливого судового розгляду згідно з Європейською конвенцією або роздайте цей текст у малі групи (Додаток 2).

 На основі матеріалів лекції (з використанням занотованих ключових слів та словосполучень), змісту відеосвідчень та тексту Додатка 2 запропонуйте провести порівняльний аналіз, відповідаючи на такі запитання:

- Якими правовими принципами керувалася влада в описуваний свідками період?
- Захист чиїх інтересів — громадян чи державної влади — був покладений в основу судової системи у сталінському СРСР та нацистській Німеччині?
- Чому судочинство сталінського СРСР вважають політичними репресіями? Ким та на яких підставах здійснювалися репресії? Чому тоталітарний політичний режим намагався зберегти видимість судових процесів попри їх очевидну несправедливість?
- Як розуміти словосполучення «сталінське правосуддя» та «соціалістична законність»? Якого смислу надають прикметники у цих словосполученнях?
- Які принципи сучасного європейського правосуддя порушувалися сталінською судовою системою³?
- Як пов'язані дискримінація та право на справедливий суд?

Крок 3 [15-20 хв.]

Методи: робота з поняттями, аналіз правових документів, загальне обговорення.

6. Обговоріть з учасниками заняття принцип поділу державної влади (на основі випереджачого домашнього завдання Б) та попросіть дати визначення поняття «верховенство права».

 Запропонуйте учасникам заняття тлумачення принципу верховенства права Конституційним Судом України (Додаток 3). Проведіть обговорення:

- Як КСУ тлумачить поняття верховенства права?
- Що означає твердження, що закон може бути несправедливим?
- Яким чином може діяти людина у ситуації порушення її прав?
- Чому виникла необхідність тлумачення норми Конституції КСУ?

³ Поясніть, що сучасна система захисту прав людини не існувала, коли трапились події, описані свідками. Зараз це сприймається як очевидна несправедливість, проте в той час не існувало міжнародних норм і механізмів захисту прав людини.

7. Поясніть, що самі норми права, які захищають права людини, не створюють гарантій їхнього дотримання. На державному рівні мають бути створені механізми захисту цих прав: державні інститути та певні правові процедури, якими може скористатися будь-хто⁴.

Створення системи прав людини передбачало й створення міжнародних та регіональних механізмів їх захисту⁵. Одним із ефективних механізмів захисту прав людини є Європейський суд з прав людини, куди особа може звернутися після того, як вичерпала всі національні механізми⁶. Існують окремі норми міжнародних документів з прав людини, які служать додатковими гарантіями їх забезпечення та дотримання у світлі концепції верховенства права. Однією з таких норм є ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Крок 4 [15-20 хв.]

Методи: аналіз правових ситуацій, аналіз повідомлень ЗМІ, загальне обговорення, робота з поняттями, робота в малих групах.

8. Роздайте учасникам заняття в групі текст ст. 6 (Додаток 2) та попросіть визначити, які принципи справедливого правосуддя закладені в документі (можна повернутися до матеріалів Додатка 2).

Попросіть на основі документа визначити, що означають:

- Право на публічний розгляд справи;
- Розгляд справи впродовж розумного* строку;
- Незалежність та безпристрасність суду;
- Наявність спеціальних судових органів;
- Суд створений на основі закону;
- Право на доступ до правосуддя;
- Присутність на слуханнях;
- Право не надавати невігідні для себе свідчення;
- Рівність сторін і право на змагальність судового розгляду;
- Право на отримання вмотивованого судового рішення;
- Презумпція невинуватості;
- Право на захист та правову допомогу;
- Право на негайне і докладне повідомлення в обвинуваченні;
- Достатні час та можливості для підготовки свого захисту;
- Право на виклик і допит свідків;
- Право на допомогу перекладача.

9. Об'єднайте учасників заняття у 4 групи та дайте для опрацювання одну з публікацій преси, що стосуються справ українських громадян проти держави Україна в Європейському суді (Додаток 3).

⁴ Матеріали на допомогу вчителю можна знайти на сайтах ХПГ. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/ru/index.php?id=1151414949> та інших електронних ресурсах: http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=4221&id_book=0&id_parent=0&id_vid_res=17 http://radnuk.info/posibnuk/advokatya/470-dovidnuk/8290-3-----31-----_.html <http://dspace.nbuv.gov.ua:8080/dspace/bitstream/handle/123456789/34158/07-Avdjug%D1%96n.pdf?sequence=1>

⁵ http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=ukr&id=4679&id_book=4671&id_parent=4671 <http://library.khpg.org/index.php?r=1.1.26>

⁶ Порядок звернення до Європейського суду з прав людини: <http://court.gov.ua/sud2590/2536/546545/>

* Тут «розумний» означає «обґрунтований», мінімально необхідний, без навмисного затягування.

СЛОВНИК

Верховенство права – це правовий принцип (доктрина), який передбачає рівність усіх перед законом. Ніхто не може бути покараний інакше, ніж за порушення закону та у відповідності до закону. Застосування закону має базуватися на визнанні прав людини та забороні свавілля й дискримінації. Дія принципу верховенства права має на меті встановлення певних меж діяльності держави в ім'я захисту прав людини.

Закон – юридичний документ найвищої сили, який прийнятий у відповідності до суворої процедури та від імені держави регулює найбільш значущі відносини в суспільстві.

Правосуддя (юстиція) – правоохоронна та правозастосовуюча діяльність державної влади, яка виявляється через діяльність суду.

Справедливість – одне з головних понять етики, яке розкриває розуміння належного: про відповідність діянню та відплати, прав та обов’язків, праці та винагороди, заслуг і визнання, злочину і кари. У праві поняття справедливості пов’язане з правосуддям та процедурами судочинства.

Судочинство – встановлений законом порядок судових дій, тобто виключно професійна діяльність судів.

Юстиція (від латин. justitia – справедливість, законність та jus – право) – правосуддя, діяльність судових органів та сукупність усіх судових установ.

Юридичні процедури – передбачений законом певний порядок здійснення окремих процесуальних дій або сукупність спеціальних правил для реалізації певної норми права чи його застосування.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ УЧАСНИКІВ ЗАНЯТТЯ

Додаток 1⁷. Офіційний документ

Постанова ЦВК СРСР

«Про порядок провадження справ про підготовку або здійснення терористичних актів»

1 грудня 1934

...1. Запропонувати слідчій владі вести справи обвинувачених у підготовці або скоєнні терористичних актів прискореним порядком.

2. Запропонувати судовим органам не затримувати виконання вироків про вищу міру покарання через клопотання злочинців цієї категорії про помилування, оскільки Президія ЦВК Союзу не вважає за можливе приймати подібні клопотання до розгляду.

3. Запропонувати органам НКВС Союзу РСР приводити у виконання вирок про вищу міру покарання відносно злочинців названих категорій негайно по винесенні судових вироків.

II. Про внесення змін до чинних кримінально-процесуальних кодексів союзних республік.

Внести такі зміни в чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік з розслідування і розгляду справ про терористичні організації і терористичні акти проти працівників радянської влади:

1. Слідство у цих справах закінчувати в строк не більше десяти днів.
2. Обвинувальний висновок вручати обвинувачуваному за одну добу до розгляду справи в суді.
3. Справи слухати без участі сторін.
4. Касаційного оскарження вироків, як і подачі клопотань про помилування, не допускати.
5. Вирок до вищої міри покарання здійснювати негайно по винесенні вироку.

Оперативний наказ НКВС СРСР № 00447

«Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів»

м. Москва, 30 липня 1937

Цілкою таємно

Матеріалами слідства у справах антирадянських формувань встановлюється, що в селі осіла значна кількість колишніх куркулів, раніше репресованих, які сховалися від репресій, втекли з таборів, заслання і трудпоселень; у минулому репресованих церковників і сектантів, колишніх активних учасників антирадянських збройних виступів. Залишилися майже недоторканими в селі значні кадри антирадянських політичних партій, а також кадри колишніх активних учасників бандитських повстань, білих, карателів, репатріантів і т. п.

Частина перерахованих вище елементів, пішовши з села в міста, проникла на підприємства промисловості, у транспорт і на будівництва.

Недостатність боротьби з цим кримінальним контингентом створила для них умови безкарності, що сприяють їхній злочинній діяльності. Як встановлено, всі ці антирадянські елементи є головними призвідниками різних антирадянських і диверсійних злочинів, як у колгоспах і радгоспах, так і в транспорті та деяких областях промисловості.

Перед органами державної безпеки стоїть завдання нещадно розгромити всю цю банду антирадянських елементів, захистити трудящий радянський народ від їхніх контрреволюційних підступів і, нарешті, раз і назавжди покінчити з їхнього підлогою підіривною роботою проти основ радянської держави.

⁷ Текст адаптовано за джерелом: ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960. Под ред. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Электронный ресурс: <http://shalamov.ru>. – Режим доступа: <http://shalamov.ru/context/12/>

Відповідно до цього наказую – з 5 серпня 1937 року в усіх республіках, краях і областях почати операцію з репресування колишніх куркулів, активних антирадянських елементів і кримінальних злочинців.

При організації і проведенні операцій керуватись наступним:

II. Про заходи покарання репресованих і кількість репресій

Всі репресовані куркулі, кримінальні та інші антирадянські елементи розбиваються на дві категорії:

а) до першої категорії належать усі найбільш ворожі з перерахованих вище елементів. Вони підлягають негайному арешту і, після розгляду їхніх справ на трійках, – розстрілу.

б) до другої категорії належить решта – менш активні, але все ж ворожі елементи. Вони підлягають арешту і ув'язненню в таборах на термін від 8 до 10 років, а найбільш злісні і соціально небезпечні з них – на ті самі терміни в тюрми за визначенням трійки.

...IV. Порядок ведення слідства

1. На кожного заарештованого чи групу заарештованих заводиться слідча справа. Слідство проводиться прискорено й у спрощеному порядку.

У процесі слідства повинні бути виявлені всі злочинні зв'язки арештованого.

2. По закінченні слідства справа направляється на розгляд трійки⁸.

До справи долучають: ордер на арешт, протокол обшуку, матеріали, вилучені при обшуку, особисті документи, анкету арештованого, агентурно-обліковий матеріал, протокол допиту і короткий звинувачувальний висновок.

V. Організація і робота трійок

1. Стверджую персональний склад республіканських, крайових і обласних трійок [далі йде персональний склад]...

2. На засіданнях трійок може бути присутнім (там, де він не входить до складу трійки) республіканський, крайовий або обласний прокурор.

3. Трійка веде свою роботу, або перебуваючи в пункті розташування відповідних НКВС, УНКВС чи обласних відділень НКВС, або виїжджаючи до місць розташування оперативних секторів.

4. Трійки розглядають представлені їм матеріали на кожного заарештованого чи групу арештованих, а також на кожну сім'ю, що підлягає виселенню, окремо.

5. Трійки ведуть протоколи своїх засідань, куди записують винесені ними вирoki щодо кожного засудженого.

Протокол засідання трійки направляється начальнику оперативної групи для приведення вироків у виконання. До слідчих справ долучаються витяги з протоколів відносно кожного засудженого.

VI. Порядок приведення вироків у виконання

Підставою для приведення вироку у виконання є завірена виписка з протоколу засідання трійки з викладенням вироку щодо кожного засудженого і спеціальний припис за підписом голови трійки, що вручаються особі, яка приводить вирок у виконання.

*Народний комісар внутрішніх справ Союзу РСР
Генеральний комісар державної безпеки М. ЄЖОВ*

⁸ Особлива трійка НКВС – орган позасудового винесення вироків в СРСР, що існував у 1937–1938 роках під час Великого терору. Трійки формувалися зазвичай на рівні області. Склалися з начальника підрозділу НКВС, секретаря обкому партії і прокурора. Спрощена процедура судочинства суперечила нормам 111 статті Конституції 1936 року, яка передбачала без винятків відкритість судового процесу та забезпечення обвинуваченому права на захист, та статті 102, згідно з якою судові функції у СРСР реалізовувалися тільки судом.

Додаток 2. Мовою документа

Принципи справедливого судового розгляду згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод⁹

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені до зали засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

- а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;
- б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;
- в) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- г) допитувати свідків обвинувачення або щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;
- е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача.

⁹ Адаптований текст. – Електронний ресурс офіційний портал Верховної Ради України: <http://rada.gov.ua/#>. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>

Додаток 3. Мовою документа**Рішення Конституційного Суду України 2004 року**

Справа № 1-33/2004

Україна є правовою державою. Відповідно до Основного Закону України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними; кожен має право на повагу до його гідності; права і свободи людини і громадянина захищаються судом; однією з основних засад судочинства є рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

Відповідно до Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути просякнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, зокрема обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

Додаток 4. Офіційний документ

1 група

Європейський суд з прав людини. Справа Ю. Іванова

Громадяни країн, де функціонування судової системи слабе, а виконання рішень суду проблематичне, часто намагаються знайти справедливість у міжнародних інституціях. Одна з найбільш дієвих таких інституцій – Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ).

Показовою є справа «Юрій Іванов проти України», в якій розглядалося невиконання рішення українського суду виконавчими органами влади та відсутність механізмів компенсації за невиконання або несвоєчасне виконання судових рішень в Україні. На час розгляду справи «Юрій Іванов проти України» у ЄСПЛ перебували 1400 справ про невиконання рішення національних судів на території України. Пан Іванов звільнився в запас з армії України за станом здоров'я і мав право на матеріальну допомогу, однак не отримав її. Коли він звернувся до суду в Україні, то дістав підтвердження свого права на виплату матеріальної допомоги, однак не міг добитися виконання судового рішення і звернувся у ЄСПЛ.

Пан Іванов виграв справу в ЄСПЛ, і наслідком судового рішення були наступні вимоги:

- зобов'язати Україну запровадити у її правовій системі протягом щонайпізніше одного року з дня набуття чинності рішення суду (15 жовтня 2009 року) ефективного механізму гарантування достатнього відшкодування за невиконання рішень національних судів України;
- Україна повинна гарантувати таке відшкодування шляхом укладання, де це можливо, мирової угоди протягом одного року від дати набуття чинності цього рішення ЄСПЛ із сторонами, які подали скарги на Україну про порушення їхнього права;
- у випадку ненадання відшкодування після ухвалення цього рішення ЄСПЛ, суд відкриє всі подібні справи і ухвалить за ними рішення аналогічні цій справі, які будуть обов'язковими для України.

Галина Сенік, «Українська альтернатива»
<http://www.groupua.org/?p=2163>

Сумні «рекорди» України в Євросуді з прав людини

*BBC Україна Світлана Дорош
 10 січня, 2013 р.*

Україна – серед п'яти країн, звідки надходить найбільше скарг до ЄСПЛ.

За даними міністерства юстиції України, загальна сума коштів, що її сплатив уряд України у 2012 році на виконання рішень ЄСПЛ, становить майже 39 мільйонів гривень (близько 3,9 мільйона євро). Основні проблеми, які бачить ЄСПЛ в Україні – це невиконання рішень судів, затяжні або неефективні розслідування, порушення прав на свободу та особисту недоторканість, жорстоке поводження з ув'язненими та затриманими або неналежні умови їх утримання.

Топ-причини порушень прав

Як повідомили BBC Україна у Міністерстві юстиції, Європейський суд з прав людини найбільші проблеми бачить у невиконанні рішень національних судів або ж у затягуванні їх виконання на довгий термін. Саме такі проблеми передусім стають причиною, через яку ЄСПЛ визнає порушення прав людини і ухвалює рішення проти держави.

Наступні за поширеністю порушення, через які громадяни України виграли справи у ЄСПЛ – це надмірна тривалість цивільного провадження, досудового слідства чи судового розгляду кримінальних справ, а також відсутність юридичного механізму оскарження такої тривалості.

Станом на березень 2012 року на розгляді Євросуду перебувало близько 2,5 тис. скарг, пов'язаних із невиконанням рішень національних судів, і сотні їх були задоволені. Як прогнозують правозахисники, цього року також слід очікувати подібних рішень не на користь держави Україна.

2 група**Пенсіонерка виграла в Європейському суді справу проти України¹⁰**

56-річна пенсіонерка Віра Корнійчук з Овруча (Житомирська область) виграла в Європейському суді з прав людини справу «Корнійчук проти України», відсудивши в української держави 1 тисячу 946 гривень, а також 2 тисячі євро компенсації за моральну шкоду.

Судовий розгляд тривав більше двох років, і 15 жовтня було ухвалено рішення на користь Корнійчук. Він розповів про суть позову: у вересні 2001 року Корнійчук звернулася до військового суду Житомирського гарнізону з позовом відносно військової частини, в якій вона служила. Жінка вимагала виплатити компенсацію за військове обмундирування, яке не видавалося їй декілька років, у розмірі 1 тисячі 946 гривень. Суд зобов'язав військову частину виплатити гроші, проте судові рішення виконано не було.

У жовтні 2007 року Корнійчук подала скаргу до Європейського суду з прав людини. У жовтні 2009 року під час розгляду справи «Корнійчук проти України» суд встановив, що місце має порушення ст. 6 параграфа 1 Римської конвенції про захист прав людини і основних свобод. Дана стаття декларує право людини на справедливий судовий розгляд позову в розумні терміни. У результаті Європейський суд зобов'язав українську державу виконати рішення Житомирського гарнізонного суду від 2001 року.

За останні п'ять років мешканці Житомирської області виграла в Європейському суді з прав людини 5 справ. Подано ще 10 позовів.

Також, як повідомлялось раніше, голова Європейського суду Жан-Поль Коста наголошував на зростанні кількості скарг з України. Тільки у 2007 році було зареєстровано 41 700 скарг – на 2300 більше ніж минулого року.

Сумні «рекорди» України в Євросуді з прав людини¹¹

*BBC Україна, Світлана Дорош
10 січня, 2013 р.*

Україна – серед п'яти країн, звідки надходить найбільше скарг до ЄСПЛ

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у 2012 році ухвалив рекордну кількість рішень за скаргами українських громадян.

За даними Міністерства юстиції України, загальна сума коштів, що сплатив уряд України у 2012 році на виконання рішень ЄСПЛ, становить майже 39 мільйонів гривень (близько 3,9 мільйона євро). Це у 4,5 рази більше ніж попереднього року, коли, згідно зі звітом комітету міністрів Ради Європи, суд зобов'язав Україну виплатити за своїми рішеннями 0,9 мільйона євро.

Основні проблеми, які бачить ЄСПЛ в Україні, – це невиконання рішень судів, затяжні або неефективні розслідування, порушення прав на свободу та особисту недоторканність, жорстоке поводження з ув'язненими та затриманими або неналежні умови їх утримання.

Топ-причини порушень прав

Як повідомили BBC Україна у Міністерстві юстиції, Європейський суд з прав людини найбільші проблеми бачить у невиконанні рішень національних судів або ж у затягуванні їх виконання

¹⁰ Пенсіонерка виграла в європейському суді справу проти України. – Електронний ресурс «Велика епоха»: <http://www.epochtimes.com.ua/>. – Режим доступу: <http://www.epochtimes.com.ua/world/human-rights/pensionerka-vygrala-v-jevropejskomu-sudi-spravu-proti-ukrainy-68200.html>

¹¹ Світлана Дорош. Сумні рекорди в Євросуді з прав людини. BBC Україна. – Електронний ресурс: <http://www.bbc.co.uk/ukrainian/>. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/01/130110_european_court_judgment_ukraine_sd.shtml?print=1

на довгий термін. Саме такі проблеми передусім стають причиною, через яку ЄСПЛ визнає порушення прав людини й ухвалює рішення проти держави.

Наступні за популярністю порушення, через які громадяни України виграли справи у ЄСПЛ – це надмірна тривалість цивільного провадження, досудового слідства чи судового розгляду кримінальних справ, а також відсутність юридичного механізму оскарження такої тривалості.

Міністерство юстиції також називає серед найпоширеніших порушення права особи на свободу та особисту недоторканність, жорстоке поводження із особами, які перебувають під вартою у СІЗО чи у відділках міліції, і неефективне розслідування скарг на таке поводження. Уряд називає проблему жорстокого поводження у міліції однією із найгостріших.

Українська Гельсінська спілка з прав людини, яка часто представляє інтереси потерпілих у ЄСПЛ, має десятки прикладів справ, які виграли українські громадяни. Водночас підрахувати точну кількість таких справ там не можуть, оскільки процедура їх ухвалення в Європейському суді – особлива.

«Якщо держава не розв’язує цієї проблеми, Європейський суд бере справу як зразок і готує одну ухвалу за усіма подібними скаргами. Суд, фактично, застосовує спрощену процедуру, використовує частини зі своїх попередніх рішень, аби спростити появу остаточних рішень», – розповів Максим Щербатюк.

Вал ухвал

У березні минулого року ЄСПЛ висловив занепокоєння відмовою України виконувати низку рішень національних судів і ухвалив рішення про поновлення розгляду заяв про це порушення прав людини.

У прес-релізі ЄСПЛ тоді наголошувалося, що «Україна не вживає заходів для усунення цієї проблеми навіть у випадках, коли є пілотне рішення про виконання рішень».

За даними правозахисної організації, компенсації за невиконання рішень національних судів незначні, до 1500 євро, залежно від терміну невиконання рішення.

Станом на березень 2012 року на розгляді Євросуду перебувало близько 2,5 тис. скарг, пов’язаних із невиконанням рішень національних судів, і сотні їх були задоволені. Як прогнозують правозахисники, цього року також слід очікувати подібних рішень не на користь держави Україна.

3 група

**Вчителька зі Львова виграла в Європейському суді з прав людини
справу проти держави Україна¹²**

У 2005 році 62 педагоги Львівщини звернулися в Європейський суд, оскільки районними відділами освіти не виконувалися судові рішення місцевих судів щодо виплат їм заборгованостей, передбачених 57 статтею Закону України «Про освіту». Тобто, у 2004 році парламентарі ухвалили Закон «Про борг перед освітянами», але посадовим рішенням виплати надалі не проводилися, хоча в освітян були судові рішення про необхідність виплати їм заборгованостей. Невиконання судового рішення – це порушення пункту 1 статті 6 Європейської конвенції, яка захищає право на справедливий суд. Тож педагоги, які не змогли домогтися виплати цієї заборгованості в Україні, звернулися до Європейського суду. І ось перша справа за позовом освітян, яка слухалася 10 липня цього року в Європейському суді, вирішилася на користь нашої землячки.

Рішенням Європейського суду вчительці львівської СШ № 33 Христині Кріль, по слуханню справи «Невиконання з боку держави України судового рішення щодо боргу за 57 статтею Закону України "Про освіту"», Держказначейство України повинно виплатити 1 тис. євро за завдані моральні збитки, а районний відділ освіти виплатити заборгованість педагогу у сумі 2 974 гривні (які вона повинна була отримати ще у 2000 році), а також 300 євро компенсації на судові витрати.

На розгляді у Європейському суді залишається ще 61 заява педагогів Львівщини і кілька сотень заяв освітян України.

Сумні «рекорди» України в Євросуді з прав людини¹³

*BBC Україна, Світлана Дорош
10 січня, 2013 р.*

Україна – серед п'яти країн, звідки надходить найбільше скарг до ЄСПЛ

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у 2012 році ухвалив рекордну кількість рішень за скаргами українських громадян.

За даними Міністерства юстиції України, загальна сума коштів, що сплатив уряд України у 2012 році на виконання рішень ЄСПЛ, становить майже 39 мільйонів гривень (близько 3,9 мільйона євро). Це у 4,5 рази більше ніж попереднього року, коли, згідно зі звітом комітету міністрів Ради Європи, суд зобов'язав Україну виплатити за своїми рішеннями 0,9 мільйона євро.

Основні проблеми, які бачить ЄСПЛ в Україні, – це невиконання рішень судів, затяжні або неефективні розслідування, порушення прав на свободу та особисту недоторканність, жорстоке поводження з ув'язненими та затриманими або неналежні умови їх утримання.

Топ-причини порушень прав

Як повідомили BBC Україна у Міністерстві юстиції, Європейський суд з прав людини найбільші проблеми бачить у невиконанні рішень національних судів або ж у затягуванні їх виконання

¹² Вчителька зі Львова виграла в Європейському суді з прав людини справу проти держави Україна. – Електронний ресурс: <http://zaxid.net/>. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?vchitelka_zi_lvova_vigrala_v_yevropeyskomu_sudi_z_prav_lyudini_spravu_proti_derzhavi_ukrayina&objectId=1060982

¹³ Світлана Дорош. Сумні рекорди в Євросуді з прав людини. BBC Україна. – Електронний ресурс: <http://www.bbc.co.uk/ukrainian/>. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/01/130110_european_court_judgment_ukraine_sd.shtml?print=1

на довгий термін. Саме такі проблеми передусім стають причиною, через яку ЄСПЛ визнає порушення прав людини й ухвалює рішення проти держави.

Наступні за популярністю порушення, через які громадяни України виграли справи у ЄСПЛ – це надмірна тривалість цивільного провадження, досудового слідства чи судового розгляду кримінальних справ, а також відсутність юридичного механізму оскарження такої тривалості.

Міністерство юстиції також називає серед найпоширеніших порушення права особи на свободу та особисту недоторканність, жорстоке поводження із особами, які перебувають під вартою у СІЗО чи у відділках міліції, і неефективне розслідування скарг на таке поводження. Уряд називає проблему жорстокого поводження у міліції однією із найгостріших.

Українська Гельсінська спілка з прав людини, яка часто представляє інтереси потерпілих у ЄСПЛ, має десятки прикладів справ, які виграли українські громадяни. Водночас підрахувати точну кількість таких справ там не можуть, оскільки процедура їх ухвалення в Європейському суді – особлива.

«Якщо держава не розв’язує цієї проблеми, Європейський суд бере справу як зразок і готує одну ухвалу за усіма подібними скаргами. Суд, фактично, застосовує спрощену процедуру, використовує частини зі своїх попередніх рішень, аби спростити появу остаточних рішень», – розповів Максим Щербатюк.

Вал ухвал

У березні минулого року ЄСПЛ висловив занепокоєння відмовою України виконувати низку рішень національних судів і ухвалив рішення про поновлення розгляду заяв про це порушення прав людини.

У прес-релізі ЄСПЛ тоді наголошувалося, що «Україна не вживає заходів для усунення цієї проблеми навіть у випадках, коли є пілотне рішення про виконання рішень».

За даними правозахисної організації, компенсації за невиконання рішень національних судів незначні, до 1500 євро, залежно від терміну невиконання рішення.

Станом на березень 2012 року на розгляді Євросуду перебувало близько 2,5 тис. скарг, пов’язаних із невиконанням рішень національних судів, і сотні їх були задоволені. Як прогнозують правозахисники, цього року також слід очікувати подібних рішень не на користь держави Україна.

4 група

Прикарпатська вчителька Оксана Тацінець виграла в Європейському суді справу проти власної держави¹⁴

Раніше вона виграла суди усіх інстанцій в Україні, але держава не виплатила їй компенсацію на житлово-комунальні послуги. Урядовий уповноважений України у справах Європейського суду Юрій Зайцев від імені держави вже запропонував вчительці укласти мирову угоду з державою.

Прикарпатська вчителька виграла у Європейському суді процес проти держави. Справа розпочалась у 90-х роках, коли сільським педагогам перестали виплачувати компенсацію на житлово-комунальні послуги. Стомившись від відмовок, Оксана Тацінець звернулася до правосуддя. Українські суди всіх інстанцій одноголосно ухвалювали рішення на користь позивачки. Але райвідділ освіти щоразу оскаржував рішення й розводив руками – мовляв, немає грошей. Місцеве управління освіти заборгувало педагогу 2 тисячі 300 гривень.

Оксана Тацінець, позивач: «Я розумію, що може, то на рівні така дріб'язкова справа і ставить державу в досить незручне становище, але настільки у нас уже маленькі чиновнички уявляють себе великими князями, що для простих людей добитися правди дуже важко».

Те, що українські суди не спроможні захистити права громадян, стверджують і юристи. Лише навесні цього року справедливості в європейській інстанції шукали понад 20 тисяч українців.

Богдан Гдичинський, заслужений юрист України: «Вона вимушена звертатися, тому що в нас сьогодні в Україні недосконала судова система, і треба негайної реформи в Україні. Я думаю, що це не тільки чекають юристи, а чекає весь український народ». Нині вчительці запропонували помиритися з державою. Їй виплатять належні гроші. Позивачка погодилась, бо в іншому разі Україна заплатить не лише власним престижем, а й великими штрафами.

Сумні «рекорди» України в Євросуді з прав людини¹⁵

*ВВС Україна, Світлана Дорош
10 січня, 2013 р.*

Україна – серед п'яти країн, звідки надходить найбільше скарг до ЄСПЛ

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у 2012 році ухвалив рекордну кількість рішень за скаргами українських громадян.

За даними Міністерства юстиції України, загальна сума коштів, що сплатив уряд України у 2012 році на виконання рішень ЄСПЛ, становить майже 39 мільйонів гривень (близько 3,9 мільйона євро). Це у 4,5 рази більше ніж попереднього року, коли, згідно зі звітом комітету міністрів Ради Європи, суд зобов'язав Україну виплатити за своїми рішеннями 0,9 мільйона євро.

Основні проблеми, які бачить ЄСПЛ в Україні, – це невиконання рішень судів, затяжні або неефективні розслідування, порушення прав на свободу та особисту недоторканність, жорстоке поводження з ув'язненими та затриманими або неналежні умови їх утримання.

¹⁴ Прикарпатська вчителька Оксана Тацінець виграла в Європейському суді справу проти власної держави. – Електронний ресурс «Правда»: <http://pravda.if.ua/>. – Режим доступу: <http://pravda.if.ua/news-956.html>

¹⁵ Світлана Дорош. Сумні рекорди в Євросуді з прав людини. ВВС Україна. – Електронний ресурс: <http://www.bbc.co.uk/ukrainian/>. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2013/01/130110_european_court_judgment_ukraine_sd.shtml?print=1

Топ-причини порушень прав

Як повідомили BBC Україна у Міністерстві юстиції, Європейський суд з прав людини найбільші проблеми бачить у невиконанні рішень національних судів або ж у затягуванні їх виконання на довгий термін. Саме такі проблеми передусім стають причиною, через яку ЄСПЛ визнає порушення прав людини й ухвалює рішення проти держави.

Наступні за популярністю порушення, через які громадяни України виграли справи у ЄСПЛ – це надмірна тривалість цивільного провадження, досудового слідства чи судового розгляду кримінальних справ, а також відсутність юридичного механізму оскарження такої тривалості.

Міністерство юстиції також називає серед найпоширеніших порушення права особи на свободу та особисту недоторканність, жорстоке поводження із особами, які перебувають під вартою у СІЗО чи у відділках міліції, і неефективне розслідування скарг на таке поводження. Уряд називає проблему жорстокого поводження у міліції однією із найгостріших.

Українська Гельсінська спілка з прав людини, яка часто представляє інтереси потерпілих у ЄСПЛ, має десятки прикладів справ, які виграли українські громадяни. Водночас підрахувати точну кількість таких справ там не можуть, оскільки процедура їх ухвалення в Європейському суді – особлива.

«Якщо держава не розв'язує цієї проблеми, Європейський суд бере справу як зразок і готує одну ухвалу за усіма подібними скаргами. Суд, фактично, застосовує спрощену процедуру, використовує частини зі своїх попередніх рішень, аби спростити появу остаточних рішень», – розповів Максим Щербатюк.

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ

Текст 1.

Право на справедливий судовий розгляд. Під час розгляду систем судочинства й судового розгляду очевидним стає те, що в період трансформації суспільств і становлення тоталітарних диктатур як у Третьому райху, так і в сталінському СРСР відбувалися схожі процеси. Для того, щоби пристосувати правову систему до служіння своїм цілям, і нацистам, і більшовикам довелося фундаментально змінити принципи здійснення правосуддя, ліквідувати незалежність судової від інших гілок влади й перетворити правосуддя на маріонетковий механізм, який слухняно виносив би рішення не під впливом об'єктивних обставин і доказів, а в бік, зумовлений політичними інтересами влади.

Щодо цього питання гітлерівський режим опинився у складній ситуації: дослідники відзначають високий рівень правосвідомості, характерний для Веймарської республіки напередодні приходу до влади нацистів¹⁶. Однак із ліквідацією опозиції та зі створенням однопартійної системи в суспільстві юстиція як система правосуддя також почала переживати зміни. Результати не забарилися: 7 серпня 1934 року Гітлер оголосив амністію нацистів, які виявляли до 1933 року «надмірне прагнення» й вступили в конфлікт із законами Веймарської республіки. А в серпні 1934 року були страчені двоє комуністів, які в 1932 році в бійці зарізали нацистського штурмовика, хоча невдовзі після того вони були амністовані, а на час скоєння ними злочину смертної кари в кримінальному праві не існувало.

Вирішальним кроком зламу правової системи Німеччини прийнято вважати закон про зміни в кримінальному законодавстві від 28 червня 1935 року, коли німецька юстиція була звільнена від необхідності підведення під звинувачення строгої доказової бази: тепер суддя повинен був виносити вирок на основі «духу закону» та «здорового народного глузду» – норм, які не були придатними юридичними категоріями для судової практики. У тому ж році була допущена практика винесення вироків за аналогіями, що відкрило майже необмежені можливості для винесення звинувачувальних рішень суду, необхідних режиму. Один із найвідоміших юристів Райху Карл Шмідт оголосив словосполучення «правова держава» поганим, на відміну від словосполучення «націонал-соціалізм». Інший, Ернст Рудольф Хубер, заявляв: «Дії фюрера – це реалізація вищої справедливості. Фюрер не підвладний правосуддю – він сам правосуддя».

Внаслідок процесу зрощування органів юстиції НСДАП і держави, яке відбулося невдовзі, попередні принципи про рівність усіх перед законом були замінені на систему правової сегрегації: «расово чужі» й кримінальні «паразити на тілі народу» не вважалися вартими правового ставлення. На тлі переважання в німецькій науково-соціальній думці євгенічних уявлень про те, що спадкові фактори зумовлюють кримінальну поведінку, вважалось самозрозумілим, що національна спільнота має позбутися євреїв, циган, негрів та інших «расово неповноцінних», які начебто особливо схильні до правопорушень. На практиці це виразилося в застосуванні превентивного* арешту й покарання, здійснюваних не за злочин, який відбувся, а лише через підозри в можливості його скоєння. На 31 липня 1933 у Німеччині під превентивним арештом перебували 26 784 людини, частина з них – у тюрмах, інші – в концтаборах СС і СА.

З початку 1934 року «державні злочини» були виведені з юрисдикції загального судочинства й віднесені до компетенції політичного. Ці нововведення здійснювалися під керівництвом статс-секретаря міністерства юстиції й бригаденфюрера СС Роланда Фрайслера (який роки з 1915 по

¹⁶ Пленков О. Ю. III Рейх. Нацистское государство. – СПб.: Издательский дом «Нева», 2004. – С. 178–212. (Глава V: Нацистское правосудие и немецкое общество).

* Тут – попереджувального.

1920 провів у Росії і до 1925 був комуністом, а потім перейшов до нацистів). Політичні злочини, пов'язані з саботажем й потуранням на виробництві, були виокремлені у сферу особливого «народного суду». Разом із ним при кожному верховному земельному суді були створені «особливі суди», які складалися з трьох професійних суддів. Їх компетенція поширювалася на всі злочини, що вважалися політичними й розглядалися як «державна зрада». Розгляд справ у них був скорочений і спрощений: визначальною була позиція голови суду. Вироки оскарженню не підлягали й виконувалися негайно. За оцінкою О. Ю. Пленкова, такі суди надзвичайно нагадували радянську систему «трійок» і значно обмежили можливості правосуддя в політичних справах: у 1933 році за державну зраду було засуджено в 40 разів більше, ніж у попередньому 1932 році. 26 січня 1937 року був прийнятий закон про німецьких держслужбовців, відповідно до якого судді, що не поділяли націонал-соціалістичний світогляд, могли бути позбавлені повноважень і відправлені на пенсію.

Після початку Другої світової війни й смерті в 1941 році міністра юстиції Гюнтнера, який гальмував нацистське свавілля, система стала ще жорсткішою. Кількість смертних вироків, винесених «народним судом», помітно збільшилася – до кінця 1944 року їх було зареєстровано 16 500. Саме тлумачення права нацистськими юристами принципово змінилося. Один із них писав: «Особливістю завдань правосуддя під час війни є необхідність виокремлення злочинних елементів, які в критичний момент можуть завдати удару ножом у спину фронту, що воює... Це особливо важливо тому, що під час війни діє негативний відбір і найкращі гинуть на фронті, а в тилу процвітають неповноцінні елементи». Кількість статей кримінального кодексу, які вимагали смертної кари, збільшилася в кілька разів. Якщо в 1938 році громадянськими судами було винесено 23 смертні вироки, то в 1943 році – 4438.

Здійснити радикальний злам старої системи правосуддя за весь період націонал-соціалізму Гітлеру не вдалося, хоча він робив такі спроби. Наприклад, 26 квітня 1942 року він затребував у Райхстагу для себе право зміщувати й призначати суддів і самостійно вводити нові юридичні норми. Райхстаг постановив, що «наказ фюрера» є законом, однак, у системі регулярного державного правосуддя цього права фюрер так і не отримав. Інша справа – «народний суд» й «особливі суди», які були поставлені під контроль НСДАП. У пошуках «законної» бази для ліквідації тих, кого в новому суспільстві вважали «расово неповноцінними» й «асоціальними елементами», нацистська верхівка стала виводити з-під юрисдикції державного правосуддя ці групи. Відповідно до розпорядження нового міністра юстиції (з 1942 року) Отто Георга Тірака, з 1943 року юрисдикція над цими групами почала входити до сфери компетенції не державного міністерства юстиції, а Головного управління безпеки Райху (RSHA), однієї з організацій СС. Для німецьких євреїв і циган це фактично означало остаточне підписання смертного вироку (на східних окупованих територіях, де влада від початку була представлена органами СС у співпраці з армією й громадянською адміністрацією, про жодне правосуддя не йшлося з моменту вторгнення в СРСР – ці групи тут підлягали знищенню). Що стосується «неблагонадійних» німців чи слов'ян, яких масово перевезли до Райху на примусові роботи, то це означало, що відтепер їх переслідування здійснювалося СС і поліцією, без участі судових інстанцій. 30 червня 1943 року шеф Головного управління державної безпеки Кальтенбруннер наказав, щоби судовий розгляд за фактами злочинів «остарбайтерів» проводився лише в тому випадку, коли за допомогою судових інстанцій поліції треба додатково легітимізувати свої дії.

Таким чином, нацистська система правосуддя протягом 1930-х – першої половини 1940 років еволюціонувала в бік посилення жорсткості й зміни базових принципів із правових на партійно-ідеологічні. Її характерною рисою стало засудження людей і розправа над ними відповідно до їхньої расової чи групової приналежності, а не на підставі правопорушень. Якщо звернутись до юридично-правової сфери сталінського СРСР, ми побачимо процеси, аналогічні за своєю

природою, але виражені набагато яскравіше. При розгляді радянського правосуддя було би неправильно обмежуватися власне періодом сталінської диктатури (з 1929 року), оскільки вона базувалася на системі, вибудованій більшовицьким керівництвом у Росії (а потім і в СРСР) із початком Жовтневого перевороту й Громадянської війни, коли РСДРП(б) з опорою на терор НК¹⁷ і на принципи не законності, а «революційної доцільності» й «диктатури пролетаріату» повністю знищили слабку дореволюційну систему правосуддя й судову систему разом із її носіями. У межах ідеології, яка проголошувала за мету пролетарську революцію на основі диктатури одного класу – носія революційних перетворень (пролетаріат), усі інші групи суспільства, крім найбільш бідних представників селянства, розглядалися як «експлуататорські» й через це були приречені опинитися на «звалищі історії». Традиційне право сприймалося більшовиками виключно як інструмент, з чією допомогою правлячий буржуазний клас захищав керівний прошарок і систему приватної власності. Тому в перші роки становлення радянської влади та громадянської війни, відомі як роки «червоного терору», система правосуддя була знищена й створена наново на принципово інших засадах «соціалістичної законності». Уявлення про те, як розглядалися поняття індивідуальності, індивідуального злочину й про те, як розуміла молода радянська влада поняття законності, можна уявити на основі фрагмента статті в журналі «Червоний терор» Мартина Лациса, заступника начальника НК Ф. Дзержинського: «Ми не ведемо боротьбу проти окремих осіб. Ми винищуємо буржуазію як клас. Не шукайте під час слідства матеріалів і доказів того, що звинувачений діяв словом і ділом проти рад. Перше питання, яке ви повинні йому поставити: до якого класу він належить, яке у нього походження, виховання, освіта або професія. Ці питання й мають визначити долю обвинуваченого. В цьому полягає сенс і суть червоного терору»¹⁸. Уже в лютому 1918 року Надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією й саботажем отримала право не лише розслідувати злочини контрреволюціонерів, а й судити й виносити їм вирок. З огляду на такий підхід, 12 квітня 1919 року ВЦВК видав декрет, де було затверджено «Положення про революційні трибунали» і визначено порядок винесення вироків, «спираючись виключно на обставини справи й повелінням революційної совісті», а також надано трибуналам «нічим не обмежене право визначення міри репресії». Надалі «Положення про революційні трибунали» від 18 березня 1929 року підтвердило це право. В результаті, в листопаді 1920 року голова московської комісії з проведення амністії і доповіді про результати перевірки документів про ув'язнених писав: «В анкетних картках у розглянутих справах у графі "за що засуджений" зустрічалися найрізноманітніші відповіді... Там... зустрічаються такі відповіді: "за балакучість", "за переконання", "за родичів, які знаходяться в білих"... , "за критику Радянської влади", "за розповсюдження чуток про наступ на Кремль", "як підозрілий елемент", "неблагонадійний у політичному розумінні", "за пиятику"... , "за проституцію", "як нероба", "за участь у Союзі російського народу в 1905 році", "як кадети", "за попередню службу", "за перебування в прифронтовій полосі", "за розповсюдження хибних чуток" і т. п.». Розміри покарання також нічим не регламентувалися – терміни відбування покарання визначалися: в 3 місяці, 6 місяців, рік, два, три, п'ять, десять, 15, 20 років, «до повноліття», «до з'ясування політичної фізіономії», «без терміну», «до кінця польської війни», «до кінця громадянської війни», «до ратифікації мирної угоди з Польщею», «до ліквідації Західного фронту», «до укладання миру з Естонією», «до укладання радянської влади». Жертвами «червоного терору» – вироків позасудових нарад НК – стали, за різними оцінками, від 50 тис. до 140 тис. людей.

Після відміни практики «військового комунізму» й введення непу на короткий період система радянського правосуддя була лібералізована. Однак із другої половини 1920-х років, одночасно

¹⁷ НК – Всеросійська надзвичайна комісія боротьби з контрреволюцією і саботажем.

¹⁸ Цит. за: Баберовскі Йорг. Червоний терор. Історія сталінізму. – Київ: Видавництво «К.І.С.», 2007. – С. 32.

з тенденцією до формування й укріплення одноосібного правління Сталіна, рішеннями про формовану індустріалізацію й колективізацію, вона знову стала жорсткішою. ДПУ – наступник НК – спершу ненадовго втратило право виносити судові вироки й виконувати їх, але в 1924 році знову його отримало й трансформувалося в ОДПУ, а далі – в НКВС – «супервідомство терору», як його назвав дослідник сталінської юстиції Пітер Соломон¹⁹. За новим кримінальним кодексом від 1922 року, до класифікації злочинів разом із господарськими й посадовими були внесені «контрреволюційні» злочини, які ОДПУ отримала право вести у позасудовому порядку (до них належали, перш за все, державна зрада й саботаж). У 1924 році в юридичному законодавстві був застосований принцип класової дискримінації, відповідно до якого за один і той самий злочин менш суворий вирок міг отримати той звинувачуваний, що походив із «трудящих» або «трудящого селянства».

На новий етап розвитку – а точніше, деградації, якщо говорити про події в контексті відповідних правових норм – радянське правосуддя вийшло в кінці 1920-х – на початку 1930-х років, із початком масових кампаній колективізації й конфіскації сільськогосподарської продукції в селі, що мало вигляд систематичного позаправового примусу й відкинуло радянську правову систему на десятиліття назад. За словами П. Соломона, в цій ситуації «процесуальні норми просто перетворилися в перешкоду на шляху до досягнення політичних цілей». Кампанії з колективізації й розкуркулення викликали активний спротив селян, які вдавалися до підпалів і нападів на активістів, сількорів і працівників сільрад. Ці діяння, раніше кваліфіковані як звичайні злочини, тепер стали політичними (тероризм). Відповідним було й покарання, включно зі стратою. 7 серпня 1932 року було опубліковано прийняту за особистою ініціативою Сталіна постанову ЦВК й РНК СРСР, яка проголошувала розкрадання державної й громадської власності злочином, вартим смертної кари або, як мінімум, ув'язнення в таборах на 10 років. Особи, які зазіхали на власність, розглядалися як «вороги народу». Попри те, що багато радянських суддів намагалися продовжити кваліфікувати такі злочини за 51-ю статтею КК, яка передбачала значно м'якші покарання, сталінське керівництво через слухняний Наркомюст зобов'язувало в сільських місцевостях застосовувати саме закон від 7 серпня. Дійшло до того, що 17 листопада 1932 року з метою придушення опору окремих суддів із народних судів колегія Наркомюста прийняла рішення заборонити використовувати 51-шу статтю в судових справах. Режим позасудовими засобами наполягав на більш суворому покаранні селян, які хотіли вижити в час голоду 1932–1933 років. Укріпити каральний апарат влада намагалася шляхом мобілізації додаткової кількості суддів, які мали низький рівень освіти й досвіду, а замість цього – високий ступінь лояльності до режиму. Суддів змушували виконувати вказівки начальників вищих судових інстанцій, які давали їм такі інструкції: «У тебе є очі. Читай обвинувальний вирок міліції. Міліція дарма не писатиме... Є такий закон від сьомого серпня. Візьми його, прочитай і шпар десять років»²⁰.

Аналогічно до того, як це робилося в сільському господарстві для придушення опору колективізації й створення безперешкодного механізму пограбування села, кримінальне право стало застосовуватися й у промисловості під час індустріалізації як потужний елемент мобілізації керівного апарату для виконання часто нездійсненних завдань. Кримінальні санкції почали використовуватись як відповідь на незадовільну, на думку влади, роботу промислово-господарських об'єктів. Ця кампанія була спрямована, перш за все, на залякування т. зв. «буржуазних спеціалістів», тобто тих управлінців, які не були членами більшовицької партії. Для таких доказ

¹⁹ Соломон П. Советская юстиция при Сталине. – 2-е изд. – М.: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 24.

²⁰ Там само. – С. 115.

халатності чи зловживань службовим становищем, якщо звинувачуваний був особою «чужого соціального походження», гарантував кваліфікацію цього порушення вже як «шкідництва» й передбачав засудження за політичною, 58-ю статтею КК.

Прагнення використовувати закон і законність виключно в прикладному розумінні характеризує подальший розвиток радянського права. Після початку 1930-х років і правового хаосу в роки індустріалізації й колективізації, коли основні цілі з перебудови суспільства були досягнуті й відкритим залишалося завдання підтримки лояльності суспільства до централізованої влади, Сталіну знадобилося створити оманливий, але красивий фасад держави, де непохитно утвердилось верховенство права. Це завдання була покликана виконати Сталінська конституція 1936 року. Основну діяльність із підготовки до її прийняття пов'язують із іменем одного з організаторів сталінських репресій, в 1935–1939 роках Генерального прокурора СРСР Андрія Вишинського, висунування якого на передній план було інспіровано Сталіним на протигагу Наркомату юстиції та його очільнику Миколі Криленку. Як відзначають історики, «поняття конституційності в його західному розумінні не мало місця в умовах диктатури режиму однієї партії. Сталін переслідував дві цілі: представити СРСР в очах навколишнього світу як демократичну державу й укріпити авторитет, повагу й легітимність до радянського ладу всередині держави». Одним із демократичних положень конституції була незалежність суддів, що на практиці відбувалося навпаки.

Головною особливістю, яка ілюструє беззаконня радянської судової системи в 1920–1950-х роках, було те, що, крім державних органів юстиції, каральні функції виконували також і позасудові органи, створені як на рівні центральної влади, так і на рівні республік, країв і областей. Як згадувалося, ДПУ після нетривалої втрати функції втілення правосуддя, отримало їх знову. З 1922 по 1953 роки так звана «особлива нарада» (при ДРУ-ОДПУ-НКВС-МДБ) мала повноваження розглядати кримінальні справи з обвинуваченням у суспільно небезпечних злочинах і виносити вирoki за результатами розслідування, а також переглядати рішення Військової колегії Верховного суду СРСР. Особлива нарада (ОСО) мала право виносити вирoki про тюремне ув'язнення, заслання чи висилку обвинувачуваних, а також про застосування інших мір покарання. В листопаді 1941 року ОСО, в зв'язку з воєнним часом, отримала повноваження розглядати справи «по особливо небезпечних злочинах проти порядку» з винесенням вироків, включно зі смертною карою. За час війни за вирокami ОСО була розстріляна, за офіційними даними, 10 101 людина. Після завершення війни максимальною мірою покарання за рішенням ОСО стали 25 років ув'язнення. У другій половині 1940-х років ОСО НКВС (із 1946 року – ОСО МДБ) була допоміжним, але важливим засобом оформлення справ на учасників націоналістичного спротиву радянській владі в західних регіонах СРСР, зокрема у Західній Україні. Ще одним позасудовим органом – цього разу не як одна установа, а як розгалужена структура – були республіканські, крайові й обласні трійки НКВС – позасудові органи кримінального переслідування, які діяли в СРСР на рівні республіки, краю чи області. Ці структури зробили величезний внесок у проведення масової кампанії «великого терору» в 1937–1938 роках. Судова практика «трійок» не мала нічого спільного з поняттям законності, навіть соціалістичної. До складу трійки зазвичай входили: голова – місцевий керівник НКВС, члени – місцевий прокурор і перший секретар обласного, крайового або республіканського комітету ВКП(б). Рішення приймалося трійкою заочно – за матеріалами справ, наданих органами НКВС, а в деяких випадках і за відсутності будь-яких матеріалів – за наданими списками арештованих. Процедура розгляду справ була вільною, протоколи не велися. Характерною ознакою справ, що розглядали «трійки», була мінімальна кількість документів, на основі яких приймалося рішення про застосування репресії. У папці з грифом «Цілком таємно. Зберігати вічно» зазвичай містилися постанова про арешт, протокол обшуку й арешту, один або два протоколи допиту

арештованого, обвинувальний висновок. За ними слідувало рішення «трійки». Заключним документом у справі був акт виконання вироку.

Наймасштабнішим прикладом діяльності позасудових органів є планування й реалізація так званої «куркульської операції» в 1937–1941 роках, відповідно до «Оперативного наказу НКВС СРСР № 00447 про операції з репресування колишніх куркулів, кримінальних злочинців й інших антирадянських елементів». Цей план передбачав знищення чи ув'язнення в таборах і тюрмах майже 270 тисяч радянських громадян. Мотиви цієї операції дослідники пояснюють тим, що масова втеча з виправних установ примусового характеру призвела до того, що в 1930-ті роки серед населення СРСР сформувалася особлива група, яка отримала в офіційних документах назву «біглих куркулів». Саме ця категорія, за переконанням влади, була тою силою, яка поповнила загони «бандитів», ряди «терористів» у селах і «шкідників» у містах і на будівництвах. Крім того, в 1936–1937 роках куркулі-втікачі, які нелегально повернулися на батьківщину, вимагали повернення майна, конфіскованого в 1930–1933 роках. Тому органи безпеки були покликані приділити підвищену увагу контролю над ними²¹.

Завдяки спільним зусиллям закордонних й українських істориків, нещодавно опублікована документальна база й проаналізовано виконання цієї операції в Українській РСР. Для засудження винуватих пропонувалося створення вищезгаданих позасудових органів – «трійок». Для України початком реалізації цієї кампанії стало 4 липня 1937 року, коли, відповідно до розпорядження Політбюро ЦК КП(б)У, нарком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський передав директиву всім підрозділам НКВС. База джерел про перебіг «куркульської операції» в УРСР, порівняно з іншими регіонами СРСР, дозволяє висвітлити раніше маловідомі загальні закономірності цієї кампанії; разом із цим, історики виділяють і деякі особливості операції в Україні. Вчені виокремлюють, що «документи свідчать про те, що влада ніяким чином не брала до уваги основні принципи правової держави й переслідувала своїми репресіями лише ледь завуальовану мету здійснення соціальної інженерії, спрямованої на реалізацію ідеологічних уявлень про нове суспільство без "ворогів" і соціальних патологій». Разом із цим, джерела українського походження показали, що наказ № 00 447 переніс соціальну чистку на село. Внутрішня статистика НКВС дозволяє зробити висновок, що операцію можна інтерпретувати як поворот від охорони особливо важливих для режиму міст до соціальної й економічної стабілізації шляхом каральних заходів сільського простору. Тепер і в селі найжорсткішому переслідуванню піддавалися так звані соціально шкідливі або соціально небезпечні елементи, які до цього репресувалися переважно з міст. Лише під час другої фази проведення «куркульської» операції знову вималювалася зворотна тенденція. Крім того, процеси в УРСР продемонстрували «екстремальну зневагу до закону в результаті винесення смертних вироків одноосібно народним комісаром внутрішніх справ республіки Україна»²². В цьому випадку порушення чинної "соціалістичної законності" досягло свого сумного максимуму»²³, що було результатом виняткового особистого становища Успенського.

Окремих репресій у повоєнний час зазнали селяни-мешканці Західної України, які в межах уніфікації радянської сільськогосподарської системи та створення колгоспів на новоприєднаних територіях підлягали масовій примусовій колективізації, що тривала там у 1948–1953 роках. У жовтні 1946 року ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про заходи щодо посилення масово-політичної й ідеологічної роботи в західних областях України». До середини 1950 років

²¹ Довбня О. А., Макарова Л. С. (ред.). Через трупы врага на благо народа. Кулацкая операция в Украинской ССР. 1937–1941 гг. В 2 т. (История сталинизма. Документы). – М.: РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», Германский исторический институт, 2010. – Т. 1. – С. 22.

²² А. І. Успенський очолював НКВС УРСР з 25 січня 1938 р.

²³ Там само. – Т. 2. – С. 600.

98% сільських господарств уже були об'єднані в 7190 колгоспів. Тривало так зване «розкуркулення» й виселення за межі УРСР тих, хто не бажав вступати в колгоспи. У Постанові Президії ЦК КПРС «Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР» від 26 травня 1953 року зазначалося, що за період із 1944 по 1952 роки репресіям у регіоні було піддано до 500 тис. осіб, зокрема, за межі УРСР було вислано понад 203 тис. За оцінкою проф. С. В. Кульчицького, майже третина висланих на спецпоселення до Сибіру загинула²⁴.

Підіб'ємо підсумки розгляду систем правосуддя в гітлерівській Німеччині й сталінському СРСР і відзначимо, що обидві системи були схожі тим, як вони розглядали правосуддя і з якими цілями його використовували. Очевидно, що норми законності обидва режими зневажали задля своїх ідеологічних установок і політичних цілей. І сталінський, і гітлерівський режими тяжіли до того, щоби побудувати систему правосуддя, як вони це розуміли, на основі не загальноприйнятих правових норм, а своїх політично-ідеологічних установок, користуючись при цьому послугами лояльних до них високопоставлених юристів («Фрайслер – наш Вишинський», – зауважив одного разу Гітлер). При цьому, вожді прагнули створити органи позасудового правосуддя, які діяли паралельно до традиційного правового апарату й ігнорували процесуальні норми, а право вони розглядали як інструмент у процесі досягнення масштабних цілей із перетворення суспільства, коли правосуддя мало стати засобом розправи не з окремими індивідами на основі їхніх справжніх учинків, а з групами, відокремленими як «ворожі»: чи то «расові» в Третьому райху, чи то «класові» в Радянському Союзі. Й у тому, й в іншому випадках право на справедливий судовий розгляд було знехтуване.

Текст 2.

ОГЛЯД СПРАВ ЗА ВИБРАНИМИ СТАТТЯМИ КОНВЕНЦІЇ РАДИ ЄВРОПИ З ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД

Право на справедливий суд (право на справедливий судовий розгляд)

Тривалий час права людини були лише моральними нормами, цінностями, які не захищались на рівні закону. Згодом ці норми отримували статус юридичних, що зменшувало ризик їх ігнорування. Ставало зрозуміло, що існування закону і його дотримання не достатнє.

Закон або будь-який інший нормативний документ – це лише зовнішня форма виявів тих правил поведінки, яку ми називаємо «правом». Це означає, що закон має бути втіленням справедливості. Однак якими вони є, ці критерії справедливості, і якими можуть бути гарантії, що держава, де править більшість, буде справедливою до меншості. Дж. Ролз у праці «Теорія справедливості» зазначає: «закони та інститути, наскільки б вони не були ефективними та успішно влаштованими, мають бути реформовані та ліквідовані, якщо вони несправедливі».

Про недосконалість та неможливість досконалих законів здавна міркували філософи та юристи. Зокрема, софіст Протагор називав закон тираном, який примушує людей чинити всупереч природі. Мислитель заперечував будь-яку значущість писаних законів та підкорення їм, оскільки люди, які ці закони встановлюють, самі їх постійно змінюють. Сократ доводив усупереч софістам необхідність коритися законам держави, однак визнавав існування й неписаних,

²⁴ Кульчицький С. В. Демографічні втрати України в першій половині 20 ст. // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 324.

існуючих повсюдно законів. Філософи-стоїки визнавали існування природного закону, якому підкоряється все суще. Вважаючи людську особистість частиною природи із незаперечними законами, стоїки не визнавали повної підлеглості державі. В епоху гуманізму мислителі, зокрема Т. Гоббс, намагалися сформулювати ці природні незаперечні закони, за якими має існувати людська особистість. Епоха Просвітництва привнесла нове розуміння співвідношення державного та особистого інтересів. Прихильники теорії суспільного договору, як-от Ж.-Ж. Руссо, А. М. Радищев та інші, пішли ще далі й закликали до супротиву владі, якщо вона у своїх діях злочинна. За їхнім переконанням, «верховна влада» – це народ, його влада необмежена, а уряд, незалежно від форми правління, – «лише виконавець» доручень народу. При цьому Руссо висловлюється так: «Будь-яка влада від Бога. Я це визнаю, однак від нього ж і будь-яка хвороба. Чи означає це, що заборонено викликати лікаря?». Найсуттєвішим досягненням політичної та правової думки, що втілилося у Декларації незалежності США 1776 р., слід визнати у цьому контексті ідею про розподіл гілок державної влади та право народу на зміну будь-якої влади, якщо вона діє всупереч інтересам суспільства.

Найважливішим державним інститутом, покликаним забезпечити дотримання принципу верховенства права, є Суд. Звичайно для цього існує закон. Проте закон не завжди справедливий. Закон пишуть люди. Ситуації, з якими ми стикаємось протягом життя, зазвичай складні. Навряд чи можна усі випадки врегулювати правилами. Наприклад, можна встановити жорстку норму про те, що, висловлюючи свою думку, ми не можемо принижувати й ображати інших. Однак, хто і як у конкретному випадку розсудить: де свобода вираження думки, а де це переходить у відверту образу? Крім цього, суспільство постійно розвивається, тож виникають нові виклики, які може не враховувати закон, який прийнятий набагато раніше. Судова система разом із законодавчою та виконавчою владою є однією із гілок цієї влади. Таку систему колись теоретично обґрунтував Шарль Луї Монтеск'є, щоб уникнути узурпації сили, яку представляє державна влада, в одних руках. Суд – своєрідний арбітр. Він покликаний незалежно і без пристрастей встановити справедливість у ситуації конфлікту.

Авторитет правосуддя є важливою складовою демократії. Іноді суд – остання інстанція для людини, аби домогтися справедливості. Яскравим у цьому сенсі є вислів Махатми Ганді на знаменитому судовому процесі 11 березня 1922 року, пов'язаному з ініційованою ним акцією громадянської непокорі. Не погоджуючись слідувати несправедливому закону, він визнає себе винним перед судом у написанні бунтарських статей і проголошує: «Принцип відмови від насильства передбачає добровільне прийняття покарання за протиставлення себе злу. Таким чином, у цій справі я маю вітати і з радістю прийняти суворе покарання, яке може бути накладене на мене за те, що по закону є навмисним злочином та, на мою думку, найвищим обов'язком громадянина».

Втім, авторитет правосуддя не виникає одразу з появою суду і за своєю природою не непогнаний. Падіння авторитету правосуддя – крах для демократії. Якщо правосуддя стає вибірко-вим, якщо суд перестає бути незалежним, якщо не забезпечено рівності у судовому процесі для його сторін (позивач – відповідач або обвинувач – обвинувачуваний), якщо рішення суду не виконуються тривалий час, тоді важко говорити про авторитет правосуддя. Отже, для нас важливо, щоб держава гарантувала не просто наявність судової системи та можливість звернутися до суду. Потрібні гарантії права на справедливий судовий розгляд. А це вже означає гарантії відповідності самого суду як державного органу та судового процесу чітким принципам, що складають поняття справедливого судового розгляду. Зокрема, такі принципи визначає Європейська конвенція прав людини:

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо

його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені до зали засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

- а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;
- б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;
- с) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- д) допитувати свідків обвинувачення або щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;
- е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача.

Значущість права на справедливий судовий розгляд важко переоцінити. Суд – це інституція, де ми можемо захистити наші права і свободи, це арбітр, до якого ми звертаємось, щоб домогтись справедливості. Суд іноді називають однією зі «святих корів», підкреслюючи надзвичайну важливість непорушності авторитету правосуддя. У сучасних демократичних системах судова система складає окрему гілку влади, що забезпечує їй основу незалежності й неупередженості під час прийняття рішень. Отже, право на справедливий судовий розгляд передусім означає наявність Суду як окремого незалежного інституту. Тепер це вже переважно історія, коли влада була монолітом і король або цар одночасно і приймали закони, і керували державою, і виконували функції суду. Схожу ситуацію ще можна побачити у фантастичних кінострічках, коли поліцейський поєднує у собі ролі і правоохоронця, і судді. Насправді це виклик суспільству, адже тенденція обґрунтування все більших обмежень, мотивуючи це необхідністю гарантувати безпеку, все більше виявляється навіть у державах, де високо цінується рівень демократії, забезпечення й захисту прав і свобод людини.

Право на справедливий судовий розгляд належить кожній особі. Тут не може бути винятків. На початку першого пункту статті 6 (Право на справедливий судовий розгляд) Європейської конвенції зазначено: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення (...)». Приналежність цього права **кожній особі** – це основа. Далі йде мова про те, яким має бути Суд, щоб він відповідав стандартам прав людини.

Право на справедливий судовий розгляд означає право кожної особи звернутись до Суду (що передбачає наявність суду як окремого незалежного державного інституту) та право кожної особи скористатись судовим процесом як механізмом для обстоювання своїх прав і свобод. Яким саме стандартам має відповідати Суд як інститут держави і яким саме стандартам має відповідати судовий процес – це питання, якими ще з історичних часів опікувались

філософи та юристи. Починаючи з середини XX століття, ці стандарти закріплені в основних міжнародних документах з прав людини. На жаль, у сучасних державах судова система далеко не завжди відповідає цим стандартам.

Для того, щоб постійно «повертати» держави до дотримання цих стандартів працюють встановлені самими державами міжнародні інституції. Так держави, які входять до Ради Європи, домовились, що дотримання цих стандартів буде контролювати Європейський суд з прав людини. Важливо, що, коли мова йде про право на справедливий судовий розгляд, Європейський суд не виступає як наступна («четверта» – після першої, другої – апеляційної, третьої – касаційної) судова інстанція. Він не розглядає сам зміст рішень національних судів та їх обґрунтованість. Він зосереджує увагу на стандартах доступу до суду та дотриманні стандартів судового процесу, що зазначені у Європейській конвенції з прав людини.

Практика Європейського суду з прав людини стосовно стандартів справедливого судового розгляду величезна. У багатьох випадках вона пов'язана з оцінкою дотримання й інших прав, закріплених в Європейській конвенції. Такою є специфіка статті 6 (Право на справедливий судовий розгляд). Адже зазвичай у суді людина намагається захистити свої права. Саме Суд вважається найефективнішим засобом правового захисту. У більшості випадків судова система – остання надія для людини домогтись справедливості у захисті своїх прав.

Напевно найпершим стандартом у контексті права на справедливий судовий розгляд є **доступ до суду**. Не маючи такого доступу, годі й говорити про забезпечення цього права. Фактично, будь-яка перешкода скористатись судовою системою – порушення права доступу до суду. Наприклад, у справі «Голдер проти Сполученого Королівства»²⁵ засудженому було відмовлено в дозволі написати адвокату, що Європейським судом було визнано порушенням статті 6 Європейської конвенції.

Однак право на доступ до суду може бути обмеженим. Наприклад, у деяких справах Європейський суд визнавав правомірними обмеження доступу до суду неповнолітніх, людей з психічними розладами, схильних до сутяжництва. Проте все стосується конкретної справи та її обставин.

У 2013 році Європейський суд визнав за порушення відсутність у особи, позбавленої дієздатності, доступу до процедури поновлення дієздатності. Заявниця, Наталія Михайленко²⁶, громадянка України, 1971 року народження, страждає тяжкою психічною хворобою. На звернення батька її було позбавлено дієздатності. Коли ж стан її здоров'я покращився, вона звернулася до суду з проханням поновити правоздатність. Це прохання було відхилено, оскільки відповідно до Цивільно-процесуального кодексу України недієздатні особи не мають права висувати подібні заяви. Європейський суд погодився з тим, що право на доступ до суду може бути обмежене і що це питання, яким чином держава буде забезпечувати процедурні права особи, позбавленої дієздатності. Втім, Суд відзначив важливість того, щоби процедурні гарантії відрізнялись залежно від характеру дій особи, з розглядом яких вона постає перед Судом. Наразі, Суд зауважив, що відсутність на рівні національного законодавства прямого доступу до суду особи, позбавленої дієздатності, суперечить загальним принципам права на європейському рівні. При цьому Суд спирався на порівняльний аналіз національних систем, який вказував на те, що сімнадцять із двадцяти країн на той час у національному законодавстві забезпечували прямий доступ до суду людям, визнаним повністю недієздатними. Визнавши

²⁵ CASE OF GOLDER v. THE UNITED KINGDOM, Application no. 4451/70. 21 February 1975. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57496>

²⁶ CASE OF MIKHAYLENKO v. UKRAINE, Application no. 18389/03. 15 May 2008. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-86283>

порушення статті 6 Європейської конвенції, Суд вказав на відсутність правового перегляду питання про поновлення дієздатності заявниці, що серйозно вплинуло на багато аспектів її життя, і що це не було виправдано законними цілями, які обґрунтовували б обмеження доступу заявниці до суду.

Право на справедливий судовий розгляд охоплює ще досить широкий список стандартів. Наведемо окремі з них:

- Право на публічний розгляд справи;
- Розгляд справи впродовж розумного* строку;
- Незалежність та безпристрасність суду;
- Наявність спеціальних судових органів;
- Суд створений на основі закону;
- Право на доступ до правосуддя;
- Присутність на слуханнях;
- Право не надавати невідповідні для себе свідчення;
- Рівність сторін і право на змагальність судового розгляду;
- Право на отримання вмотивованого судового рішення;
- Особливе правосуддя стосовно неповнолітніх;
- Презумпція невинуватості;
- Право на захист та правову допомогу;
- Право на негайне і докладне повідомлення в обвинуваченні;
- Достатні час та можливості для підготовки свого захисту;
- Право на виклик та допит свідків;
- Право на допомогу перекладача.

Кожен із цих стандартів варто розкривати окремо. Ми на завершення розглянемо одну зі справ проти України, опрацьовану Європейським судом з прав людини.

У справі «Жовнер проти України»²⁷ Європейський суд визнав порушення права на справедливий судовий розгляд з огляду на тривале невиконання рішення національних судів (порушення стандарту «**розгляд справи впродовж розумного строку**»). На момент звернення до Європейського суду заявниця працювала вчителем. Державний заклад освіти заборгував їй заробітну плату й надбавки за вислугу років, передбачені законодавством України. Суди в Україні прийняли рішення на користь заявниці. Проте судові рішення не виконувались. Європейський суд взявши, зокрема, до уваги «факт того, що відтермінування виконання не визначало жодного строку, заявниця не мала жодної гарантії виконання рішення на свою користь у найближчому майбутньому», визнав порушення статті 6 (право на справедливий судовий розгляд). Подібних справ від вчителів було декілька. Після цих рішень було прийнято закон України «про реструктуризацію заборгованості з виплат, передбачений статтею 57 Закону України "Про освіту" педагогічним, науково-педагогічним та іншим категоріям працівників навчальних закладів».

* Тут «розумний» означає «обґрунтований», без навмисного затягування.

²⁷ AFFAIRE ZHOVNER c. UKRAINE, Requête no. 56848/00. 29 juin 2004. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-66417>